

۳-۱. دستور تاریخی زبان فارسی، پرویز ناتل خانلری، به کوشش عفت مستشارنیا، انتشارات توس، چاپ اول، ۱۳۷۲، ۲۷۹ صفحه.

کتاب دستور تاریخی زبان فارسی با بیان دوره‌های سه‌گانه تحول در زبان فارسی دری آغاز شده و واک‌های زبان فارسی را بررسی کرده است. راجع به مصوت‌ها و صامت‌ها و ادغام و قلب و حذف توضیح داده است، سپس ساختمان فعل و وجوه فعل و بعد هم در بخش ساختمان کلمه، درباره اسم و صفت و ضمیر و قید و پسوند و پیشوند، توضیحات کافی داده شده است، در بخش تحول حروف هم موارد مهمی ذکر شده است، در انتهای کتاب هم ساختمان جمله بررسی شده است.

هرچند در این کتاب دوره‌های سه‌گانه «تحول و تکامل زبان فارسی»، مختصر و مفید توضیح داده شده است. مبحث «واکها» بسیار ساده و قابل فهم بیان شده و ساختمان «فعل» به سادگی شرح داده شده است، اما آوردن بحث «فعل» در فارسی میانه، آن هم به طور ناقص دانشجو را با مشکل مواجه می‌کند. بنابراین استادی که تدریس این کتاب را به عهده می‌گیرد، یا باید با استفاده از منابعی همچون کتاب تاریخ زبان فارسی از دکتر ابوالقاسمی، درباره این موارد توضیح کافی و وافی دهد یا اینکه این بخش‌ها را حذف

کند. به هر حال به نظر می‌رسد حذف این قسمت‌ها برای درس دستور (۲) در سطح کارشناسی، بهتر است.

اصطلاحات به کار رفته در این کتاب گاهی اصطلاحات عام است که در بین تمام دستور نویسان متداول است، مثل «فعل مرکب»، «وجه اخباری» و «وجه تمنایی» و... گاهی نیز اصطلاحاتی است که دکتر پرویز ناتل خانلری آن را ابداع کرده است. برای مثال اصطلاح «همکرد» برای جزء دوم فعل مرکب و یا «افعال ناگذر» برای فعل‌هایی که در کتاب‌های دستور دیگر فعل لازم یک شخصه نامیده شده‌اند.

مثال‌های کتاب با ارجاع و استناد به متون منظوم و منثور است. مثلاً: «هرگاه متمم صفت برتر، یعنی موصوف پس از آن بیاید گاهی یاء نکره به آخر متمم افزوده می‌شود: قدیم تر شهری از شهرهای جهان بلخ است (بلعمی ۱۲۰).

ترتیب، انسجام و تسلسل منطقی مطالب خوب است. به‌طور کلی این کتاب می‌تواند در مقطع کارشناسی منبع مناسبی برای درس دستور باشد.

درباره این کتاب چند نکته بیان می‌شود که می‌تواند در تجدید چاپ کتاب مطرح نظر قرار گیرد:

۱. در صفحه ۱۳ در باره دو صورت «وجه شرطی» جای توضیح درباره صورت دوم خالی است؛

۲. در صفحه ۵۲ (قسمت ج) نوشته شده است:

«ترکیب با صفت‌هایی که معنی قید دارند» این جمله اشکال دارد، زیرا ما صفتی نداریم که معنی قید دهد، بلکه صفت معنی صفت می‌دهد و اگر در جمله‌ای نقش قید حالت یا کیفیت به خود گرفت، دیگر صفت نیست، بلکه قید حالت است (که جزء قیود مشترک است)؛

۳. در صفحه ۵۵ در مبحث همکرد «خوردن» مطلب ناقص است. به این معنی که نه تنها این همکرد می‌تواند با اسم معنی ترکیب شود و فعل مرکب لازم بسازد، بلکه اسم ذات هم می‌تواند همراه با «خوردن» فعل مرکب بسازد؛ مانند: «خونابه خوردن و زمین خوردن»؛

۴. علاوه بر این در این کتاب هرگاه مصدری ذکر شده، از واژه «فعل»، به جای «مصدر» استفاده شده است که باید اصلاح شود (مثال صفحه ۵۵)؛

۵. محقق در صفحه ۵۷ در مورد همکرد آمدن می‌نویسد: «همکرد آمدن درست معادل شدن است و در ترکیب با صفت جامد یا صفت مفعولی، فعل لازم یا مجهول می‌سازد». سپس این گونه مثال آورده است: کشته آمدن = کشته شدن: پس از دوسه‌هزار سخت، اسفندیار کشته آمد (بلعمی ۶۸۸). مؤلف باید به طور مشخص بین فعل لازم مرکب و مجهول تفکیک کرده، سپس مثال‌ها را به طور مجزا و واضح برای هر کدام می‌آورد؛

۶. در صفحه ۶۳ در مورد مصدر «ایستادن» به معنی «شدن» توضیح بسیار نارساست. اگر به عنوان مثالی برای فعل ربطی آمده است، چرا در بحث فعل مرکب گنجانده شده است و اگر فعل مرکب قلمداد شده است، «ایستاد» به معنی «شد» نمی‌تواند همکردی برای ساختن فعل مرکب باشد.

چشمه‌ها	تمام	خشک	ایستاد
مسندالیه	قید کمیت	مسند	فعل ربطی؛

کلیات، انواع، نقد و فنون ادبی ۲۵

۷. در صفحه ۶۵ در مثال تقابل «هلاک کردن و هلاک شدن» یا «غارت کردن و غارت شدن» حتما باید ذکر می‌شد که هلاک شدن و غارت شدن مجهول هلاک کردن و غارت کردن است، یعنی مصدر مجهول مرکب است که یک جزء آن بنا به عادت حذف شده است. یعنی این گونه بوده:

غارت کرده شد ← حذف کرده ← غارت شد

هلاک کرده شد ← حذف کرده ← هلاک شد؛

۸. در صفحه ۶۹، باید بعد از مبحث «عبارت فعلی» (و یا قبل از آن) بحث فعل مرکب پیشوندی مطرح می‌شد که جای آن در این کتاب خالی است؛
۹. در صفحه ۷۷ باید نمونه‌های فارسی میانه آوانویسی شود تا تلفظ آنها برای دانشجویان آسان شود؛

۱۰. در صفحه ۹۳، نویسنده از چگونگی ساخت صفت مفعولی در فارسی میانه می‌نویسد و مثال‌ها به خط فارسی است، در حالی که کلمات فارسی باستان و فارسی میانه باید آوانویسی شوند؛

۱۱. در صفحه ۱۸۱ به جای «ماضی التزامی» (یعنی صفت مفعولی باشم، باشی، باشد، باشیم، باشند، باشید) باید نوشته می‌شد فعل ماضی در وجه التزامی؛ زیرا خواننده هیچ‌گونه فعل ماضی التزامی را در مثال‌های مربوط به آن نمی‌بیند: «اندر آن هشت شبانروز، هیچ نیافت که بخوردی» (بلعمی) یا «بر زبان تو کلمه‌ای نرفت که در آن عیبی گرفتندی» (کليلة)؛

۱۲. در صفحه ۱۲۲ می‌خوانیم: «فعل‌های غیرشخصی در فارسی دری این دوره عبارت‌اند از: بایستن، شایستن، لرزیدن» به نظر می‌رسد اینها فعل نبوده، بلکه مصدر هستند؛

۱۳. در صفحه ۱۵۹ (شماره ۵، ۱۶) نوشته شده است: «ماده ماضی یا ماده مضارع از دو فعل مختلف با حرف پیوند «و» که در مجموع معنی اسم مصدر دارد ساخته می‌شود؛ مانند: ما هنوز برناییم. دیگر بار خفت و خیز کنیم». شاهد «خفت و خیز» است که نویسنده آن را در معنی اسم مصدر در نظر گرفته، در حالی که به نظر می‌رسد معنی مصدری داشته باشد و همچنین همین مورد در صفحه ۱۶۰ هم به چشم می‌خورد؛
۱۴. در صفحه ۱۶۱، این مثال برای قید زمان اشتباه است: «لشکر با سلاح و برگشودن به دو رویه بایستادند»؛
۱۵. در صفحه ۱۹۱ «ایدر» جزء ضمائر اشاره آمده است و این اشتباه است.
۱۶. در صفحه ۲۰۷ نوشته شده است: کلمه «چون» در پهلوی در دو مورد پرسش و تشبیه به کار می‌رود و در فارسی دری نیز در همین دو مورد متداول است و اینجا مورد دوم که قید (تشبیه) باشد مرادست:
- چون حلقه کرده جهانم به زلف چون عنبر
 که همچو گوی جهانم به جعد چون چوگان
- در حالی که قاعده‌ای در دستور زبان وجود دارد که گاهی چون (ادات تشبیه به معنی مانند) حکم حرف اضافه را دارد. در اینجا هم «چون» حرف اضافه و عنبر نیز متمم است و نمی‌توان آن را قید گرفت؛
۱۷. در صفحه ۲۰۹ آمده است: اما پسوند دیگری که برای ساختن قید به کار می‌رود جزء «انه (ana)» است. در حالی که «انه» پسوند صفت ساز است

کلیات، انواع، نقد و فنون ادبی ۲۷

(صفت نسبی) و قید ساز نیست. اما در بعضی مواقع مانند سایر صفات، قید حالت یا کیفیت (قید مشترک) خواهد بود؛

از بحث کتاب حاضر که بگذریم، در بحث دستور زبان فارسی این مشکل وجود دارد که اساتید زبان و ادبیات فارسی و زبان‌شناسی که مبادرت به تألیف کتاب دستور نموده‌اند، در بعضی از موارد اساسی باهم اختلاف نظر دارند و متأسفانه این اختلاف آرا به کتاب‌های دستور در دوره راهنمایی و دبیرستان هم‌راه پیدا کرده است و دبیران دستور و دانش‌آموزان به بلا تکلیفی و سرگردانی و در نتیجه دل زدگی از این درس دچار شده‌اند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی